

Н.Е. Усенова^{1*}, Г. Дүйсенбай², И.А. Жеменей³

^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹usenova_nur@bk.ru, ²duisenbay.gulzhanat@gmail.com, ³jemeneyislam@yahoo.com

ORCID: ¹0000-0003-2349-8166, ²0000-0001-5883-6319, ³0000-0002-6622-0757

ЗӘХИРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫРДЫҢ «БАБЫРНАМА» ЕҢБЕГІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлы патша әрі ақын, дана қолбасшы Зәхиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» атты еңбегіндегі психологиялық көзқарастары кеңінен қарастырылған. «Бабырнама» – тарихи-әдеби естелік болумен қатар, өмірбаяндық шығарма. Олай дейтініміз шығарма оқиғаларының ортасында Бабыр тұлғасы тұр. Бұл кітаптың тілі жеңіл, түсінікті болуымен қатар мазмұны маңызды тарихи оқиғаларға, философиялық-дидактикалық ойға, көркем образды бейнелеу сөздерге өте бай. Бабыр қарапайым сөздер мен терең ойлар арқылы тілдің құдіретін көрсетіп, әрі беделін асырып отырады. Аталған еңбек мәтінінің сәтті өрнектелуі бірқатар психикалық процестерді бейнелеуімен де ерекшеленеді. «Бабырнама» еңбегін негізге ала отырып, Бабырдың әлеуметтік, әскери, жалпы психологиялық көзқарастарын анықтау барысында, мақаламызда тарихи-салыстырмалы әдіс, сипаттау, қорытындылау, психологиялық талдау әдістері қолданылды. Автор өзі берген кейіпкерлердің келбетімен қатар ішкі жан дүниесіне де үңіліп, тарихи тұлғалардың жақсы жақтарын суреттеп қана қоймай, олардың сызбаларында жағымсыз қасиеттерін де атап көрсетеді. Соны негізге ала отырып, мақаланың негізгі бөлімінде билеуші әмірлерінің жағымды және жағымсыз психологиялық қасиеттеріне диаграмма бойынша психологиялық талдау жасаймыз. Ал зерттеу нәтижесінде автордың шығармадағы психологиялық көзқарастарын негізгі үш топқа бөліп қарастырдық: тұлғалық психологиялық көзқарас, әлеуметтік (қоғамдық) психологиялық көзқарас және әскери психологиялық көзқарас. Зәхиреддин Мұхаммед Бабырдың төл туындысы «Бабырнаманың» зерттелуі мен ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдануы қай ғасырда болмасын өзектілігін жоғалтпайды. Сол себепті қорытынды бөлімде «Бабырнаманың» жоғарыда келтірілген шағын үзінділеріне сүйене отырып, ондағы психологиялық ақпараттың маңыздылығын ғана емес, сонымен қатар Зәхиреддин Мұхаммед Бабыр тұлғасының жана қырларын ашуға мүмкіндік беретінін атап өттік.

Кілт сөздер: Зәхиреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама, портрет, психологиялық көзқарас, психологиялық талдау, тарихи тұлға, әдебиет.

N.E. Usenova^{1*}, G. Duisenbay², I.A. Zhemenev³

^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹usenova_nur@bk.ru, ²duisenbay.gulzhanat@gmail.com, ³jemeneyislam@yahoo.com

ORCID: ¹0000-0003-2349-8166, ²0000-0001-5883-6319, ³0000-0002-6622-0757

Psychological perspectives of Zahiruddin Muhammad Babur in the work «Baburnama»

Abstract. This article examines in detail the psychological point of view of the great king, poet and wise commander Zahiruddin Muhammad Babur in his work «Baburnama». «Baburnama» is not only a historical and literary memoir, but also a biographical work. That is, Babur's personality is at the center of the events of the work. The language of this book is easy and understandable, but the content is very rich in important historical events, philosophical and didactic thoughts and words depicting an artistic image. Through simple words and

deep thoughts, Babur shows the power of language and increases his authority. The successful expression of the text of this work is also distinguished by the depiction of a number of mental processes. Based on the work of "Baburnama", in the process of determining the social, military and general psychological views of Babur, our article uses the historical-comparative method, descriptive, generalizing and psychological methods of analysis. The author looks not only at the appearance of the characters he gives, but also at the inner world, and not only describes the good sides of historical figures, but also emphasizes their negative qualities in his drawings. Based on this, in the main part of the article we will conduct a psychological analysis of the positive and negative psychological qualities of the ruling emirs according to the scheme. As a result of the study, we divided the author's psychological views in the work into three main groups: personal psychological view, social (public) psychological view and military psychological view. The study and comprehensive scientific analysis of the original work of Zahiruddin Muhammad Babur «Baburnama» has not lost its relevance in any century. Therefore, in the final section, based on the above-mentioned small passages of «Baburnama», we noted not only the importance of the psychological information contained in it, but also the fact that it allows us to discover new sides of the personality of Zahiruddin Muhammad Babur.

Keywords: Zahiruddin Muhammad Babur, Baburnama, portrait, psychological approach, psychological analysis, historical figure, literature.

Н.Е. Усенова^{1*}, Г. Дүйсенбай², И.А. Жеменей³

^{1,2,3} *Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан*
E-mail: ¹usenova_nur@bk.ru, ²duisenbay.gulzhanat@gmail.com, ³jemeneyislam@yahoo.com
ORCID: ¹0000-0003-2349-8166, ²0000-0001-5883-6319, ³0000-0002-6622-0757

Психологические перспективы Захиреддина Мухаммада Бабура в произведении «Бабур-наме»

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются психологические точка зрения великого царя, поэта и мудрого полководца Захиреддина Мухаммада Бабура в его произведении «Бабурнаме». «Бабурнаме» – это не только историко-литературный мемуар, но и биографическое произведение. То есть личность Бабура находится в центре событий произведения. Язык этой книги легок и понятен, но содержание очень богато важными историческими событиями, философско-дидактической мыслью и словами, изображающими художественный образ. Посредством простых слов и глубоких мыслей Бабура показывает силу языка и увеличивает свой авторитет. Удачная экспрессия текста этого произведения отличается также изображением ряда психических процессов. На основе труда «Бабурнаме» в процессе определения социальных, военных и общепсихологических взглядов Бабура в нашей статье использованы историко-сравнительный метод, описательный, обобщающий и психологический методы анализа. Автор смотрит не только на внешний вид данных им персонажей, но и на внутренний мир, и не только описывает хорошие стороны исторических личностей, но и подчеркивает в своих рисунках их отрицательные качества. Исходя из этого, в основной части статьи мы проведем психологический анализ положительных и отрицательных психологических качеств правящих эмиров по схеме. В результате исследования мы разделили психологические взгляды автора в произведении на три основные группы: личностно-психологический взгляд, социальный (общественный) психологический взгляд и военно-психологический взгляд. Изучение и всесторонний научный анализ оригинального произведения Захиреддина Мухаммада Бабура «Бабурнаме» не теряет своей актуальности ни в одном столетии. Поэтому в заключительном разделе на основе упомянутых выше небольших отрывков «Бабурнаме» мы отметили не только важность содержащейся в нем психологической информации, но и то, что она позволяет открыть новые стороны личности Захиреддина Мухаммада Бабура.

Ключевые слова: Захиреддин Мухаммад Бабир, Бабурнаме, портрет, психологический подход, психологический анализ, историческая личность, литература.

1. Кіріспе

Тарих – бүгінге және болашаққа бағдар бере алатын бірегей шамшырақ. Өміріміздің даму барысын дұрыс түсіну мен ғылымның бүгінгі мен ертеңін тану үшін және оларды бағдарлап отыруда ғылым тарихында маңызды орын алады. Осы күнге дейін өрені өскен сан-салалы ғылым мен мәдениетті жасауға талай елдің, талай ұрпақтың таңдаулы өкілдері қатысты. Солардың бірі – Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр. Шығыстың классикалық ортағасырлық араб-мұсылман ойшылдарының арасында әлемдік шығыстанудағы ең ерте белгілі ғалым болған Бабыр деңгейінде белгілі тұлғалар өте аз. Бабырдың өмірі мен шығармашылығы ғасырлар бойы әлемдік ғалымдардың назарын аудартып келеді. Оның классикалық акын ретіндегі мұрасын мойындай отырып, оны бүкіл әлемге танымал еткен әйгілі «Бабырнама» шығармасының әлемнің көптеген тілдеріне аударылғанын атап өткен жөн. «Бабырнама» дүние жүзіндегі оқырмандар тарапынан жоғары бағаға ие болып қана қоймай, бұл парсы, орыс және ағылшын тілдерін қоса алғанда, 31 тілге жасалған аудармалармен расталады» (Хеги, 2022: 204).

«Бабырнама» – мемуарлық жанрдың тамаша үлгісі, тарихи және көркем дереккөз. Бұл жұмыс сонымен қатар әдебиеттанушылар, тарихшылар, лингвистер, өнертанушылар, этнографтар және мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығы өкілдері үшін әртүрлі тілдерде зерттеу көзі болды.

Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр – тарих, этнография, астрономия, география, биология, әдебиет, психология т.б. сынды ғылымдарды жете меңгерген шығыс ғұламасы. Бұған дәлел оның – «Бабырнамасы». Шығармада өзінің өміріне байланысты өткен XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың басындағы Түркістан (бүгінгі Орталық Азия, Ауғанстан, Үндістан және Иран) туралы түрлі тарихи, жағрафиялық, қоғамдық-мәдени, саясат, психология сынды көптеген жайттар жайлы берген мәліметінің арасында өз дәуірінде өмір сүрген әр түрлі қауым мен тайпалар атын атап кеткен, сондай-ақ өз заманының қоғамдық-саяси өмірінің көрнекті қайраткерлері, олардың мінезі, сенімдері, рухани әлемі, психикасындағы күрделі жағдайлар қарастырылады. Шығармадағы психологиялық процестер көркем және психологиялық тұрғыдан ерекше суреттеледі.

«Әрбір халықтың жалпыға ортақ және ұлттық ерекше құндылықтарға негізделген дүниенің өзіндік тілдік бейнесі бар. Сонымен қатар, халық тілі дүниені қабылдау мен ұйымдастырудың белгілі бір тәсілін көрсетеді. Көрсетілген мағыналар белгілі бір көзқарас жүйесіне қосылғандықтан, бұл барлық өз ана тілінде сөйлейтіндер үшін міндетті. Әртүрлі ұлттардың әлемінің суреттері бір-біріне біршама ұқсас, бірақ басқа жағынан ерекшеленеді» (Абдықадырова, 2021: 142). Осы күнге дейінгі зерттеулерде Бабырдың тарихшылық, ақындық, саясатшылық, ел билеушілік қасиеттері айтылып келсе, бұл зерттеу мақаламызда ұлы тұлғаның адам тану мен адам жанын түсінетін психологиялық қырын сөз етеміз.

Кез келген көркем шығарма бойыннан өміршындығының негізі іспеттес психология және оны жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы – психологизм, яғни кейіпкерлердің іс-әрекеті мен ойы, мінез-құлқы, сана қақтығысындағы кереғарлықтар барлығы да шығармада кездеседі. Сол секілді Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама»

еңбегінде мемлекеттік басқару жүйесінің өкілдері – мырзалар, билер, жазушылар, әдебиеттанушылар, күйшілер, шабандоздар, суретшілер және басқа да тарихи тұлғалар портреттері, психологиялық мінез-құлық ерекшеліктері оқырманның көз алдында жанды образдарша елестей алады. Сонымен қатар қалалар, ауылдардың бейнесі, оқиғалардың егжей-тегжейлері, соғыс кезіндегі шайқастарды жай баяндап қоймай, көркем бейнелеу құралдары арқылы өрнектеп, шығарманың оқырманға түсінікті болуын қамтамасыз етеді. Автор өзі берген кейіпкерлердің келбетімен қатар ішкі жан дүниесіне де үңіліп, тарихи тұлғалардың жақсы жақтарын суреттеп қана қоймай, олардың сызбаларында жағымсыз қасиеттерін де атап көрсетеді. Оларды шынайы бейнелегені сонша, өзі кеңінен тоқталған тұлғалардың сыртқы және ішкі портреттері шебер сызылған, олардың саптық іс-әрекеттері, іс-әрекеттері аясында мінез-құлық қасиеттері ашылған. Шығармада берілген тарихи тұлғалардың психологиялық портреттері мен өздеріне тән ерекшеліктерін беруде автор олардың өмір сүру салты мен жағдайына сүйене отырып, объективті қарауға тырысқан. Өзінің әкесі яки жақын туыстары болсын, оларға психологиялық анықтама бергенде ең маңызды да қысқаша түйіндеулер жасаған. Автордың өмір жолында тоғысқан талай адамға моральдық көмек көрсеткені және адамгершілік принциптері, ел басқарудағы тәжірибесі, көзқарасы, дүниетанымдық ерекшеліктерін ескере отырып, Бабыр тоқталып өткен ерекше тұлғаларға жағымды және жағымсыз қасиеттері бойынша психологиялық талдау жасап, мақаламыздың негізгі мақсат-міндетіне жүйелі түрде жетуге тырысамыз.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу мақаламыздың тақырыбын ашу үшін және оны жан-жақты зерттеу мен мәселенің шешімін табуда орыс және өзбек тілдеріндегі аударма бойынша «Бабырнаманың» қысқартылған қазақ тіліндегі аудармасын жасаған Байұзақ Қожабекұлының еңбегі мен Ауғанстанның Мазар Шәріп қаласында «Ұлықбек» баспасынан Һедайәтолла Һедайәт дайындаған түпнұсқалық қолжазба негізінде тікелей қазақ тіліне аударма жасаған шығыстанушы ғалым Ислам Жеменейдің «Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама» атты еңбегін басты назарымызға алдық. Сонымен қатар Ташкентте жарық көрген «Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр энциклопедиясы» мен психология ғылымдарының кандидаты, доцент Аслонов Илхом Низомовичтың «Бабырнама» еңбегі мен отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері мен ғылыми-мақалалары пайдаланып, тиісті тұстарда сілтемелер беріліп отырды.

2.1 Зерттеу әдістері

Бабырдың әлеуметтік, әскери, жалпы психологиялық көзқарастарын ашу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, сипаттау, қорытындылау, психологиялық талдау әдістері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

«Бабырнамада» келтірілген оқиғалар тарихи фактілерге сәйкес келсе де, олар автордың көзқарасы мен оның іске қатынасы тұрғысынан айтылады. Бабыр қандай да бір жер, оқиға немесе адам туралы объективті мәлімет береді, содан кейін осы мәселеге қатысты өз пікірін, көзқарасын айтады. Шығарма мәтіні арқылы автордың болмысын, оның психикасын анық сезінуге болады. Бұл автордың баяндау

мәнерінен, кейіпкерінің қасиеттері арқылы заттар мен оқиғаларға қатынасынан көрінеді. «Бабырнама» мәтінінің сәтті өрнектелуі кейбір ой жолдарының жеткілікті дәл бейнеленуімен ерекшеленеді. «Бабырнама» оқиғаның аса тыңғылықты, терең интеллектке, терең білімге, теңдесі жоқ жадқа ие автордың санасы арқылы айтылуы шығарманың мәтініне бірегейлік береді. ... Шындық тікелей Бабыр тілімен айтылғандықтан, ол ең алдымен, автордың психикасын көрсетеді (Шәмсиев, 1989: 158).

«Бабырнамада» жазушының бітім-болмысы, өмірбаяны, мінезі-құлқы, қызығушылықтары, адамдарға деген көзқарасы бейнеленген. Шығарма беттерінен Бабыр тұлғасындағы адалдық, батылдық, әділдік, мейірімділік, қаталдық, сезімталдық көріністерімен танысамыз. «Бабырнаманы» оқып отырып, Бабырдың ойынша сегіз қасиет асыл адам үшін тұрақты болатынын атап өтуге болады: біріншісі – бейімділік, оның дәулеті жоғары болды (яғни оның жағдайы жоғары болды); екіншісі – жаратушысына деген адалдығы; үшіншісі – провинцияны басып алуға деген ұмтылыс (ол Ферғана облысына риза болмады, өйткені ол әкесі сияқты жоғары дәрежелі адам болды, ол Самарқандқа барды, онда ол Шайбаниханнан жеңіліп, Кабулға келді, содан кейін Үндістан сияқты үлкен елдің билеушісі болды); төртінші – провинцияны сақтау; бесінші – басқару; алтыншы – Алланың құлдарына амандық ниеті; жетінші – халықтың жүрегін жаулап алу; сегізінші – әділдік орнату. Сонымен қатар бұл қасиеттер ел басқаруда үлкен маңызды рөл ойнайтынын да айта кеткен жөн.

Егер біз Бабырнамадағы шығарманың композициялық құрылымына назар аударатын болсақ, онда оқиғалардың барысы Бабырдың өмірінде болған оқиғаларға байланысты баяндалады. Шығармадағы алғашқы түйін – Бабырдың Ферғана өңірінің патшасы болғандығы туралы әңгіме. Бабыр маңызды тарихи фактіні ашып, оның орны, табиғаты, жануарлары мен өсімдіктері, содан кейін жеке тұлғалар, олардың шежіресі, мінезі, отбасы, балалары, тарихи тұлғалардың әмірлері, олар қатысқан шайқастар, соғыстар және т.б. туралы баяндайды.

«Бабырнама» еңбегінде 1551 адамның есімдері айтылған. Олардың арасында көптеген тарихи тұлғалардың (билеушілер, әскери шенеуніктер, ғылым мен өнер өкілдері) бейнелері мен мінез-құлқы шебер суреттелген және олардың іс-әрекеті мен қызметін талдау арқылы тұлғалық ерекшеліктері ашылады. Тарихи тұлғалардың бет-әлпеті мен қасиеттерін айқындай отырып, Бабыр оларға әділ қарауға, олардың мінез-құлқының маңызды аспектілерін олардың өмір салты мен жағдайларына байланысты жағдаяттарды барынша ықшам түрде жеткізуге тырысқан.

«Бабырнама» еңбегінің мазмұны негізгі үш бөлімнен тұрады:

Біріншісі – Ферғана (899-908 (1494-1503 жылдар аралығындағы оқиғалар);

Екіншісі – Кабул (909-926 (1503-1520 жылдар аралығындағы оқиғалар);

Үшіншісі – Үндістан (932-936 (1525-1529 жылдар аралығындағы оқиғалар).

Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр өзінің ең үлкен еңбегінде тарихи шығармаларды бақылаушы ретінде ғана емес, тікелей қатысушы ретінде де көрінеді. Шығыс елдері тарихы философиясының ерекшелігі әр кезеңде билік құрған патшалықтар мен олардың әулетінің жүргізген саясаты тарихи кезең ретінде қабылданып, барлық

оқиғалар, рухани-адамгершілік өлшемдер, мәдени-әлеуметтік прогрестің өзіндік көзқарасы тұрғысынан зерделенеді. Әрине, бұл дүние де Бабыр шығармашылығында көрініс тапқан. Бабырдың елеулі саяси билеуші ғана емес, сонымен қатар жан дүниесі өте кең тұлға болғаны бәрімізге белгілі. Яғни, «Бабырнама» көп жерінде оның тұлғасының осы бір жарқын тұсын көп байқауға болады. Бұл мәселе ең алдымен Бабырдың тарихтан хабардар болуымен байланысты. Бабырдың өмір сүрген кезеңі тарихи аренада өте күрделі, ірі және қайшылықты оқиғаларға толы кезең болды. «Бабырнама» 1494 жылдан бастап Мауереннахр мен оның айналасындағы басқа аймақтардың тарихын қамтығанымен, оның оқиғаларының динамикасы өткен және болашақ кезеңдерді қамтиды.

Шығарма авторы Бабырдың пікірі әдеттен тыс кең және терең эрудиция бар. Ол ғаламдағы және табиғаттағы барлық нәрселерге қызығушылық танытты және ол шынымен де көп дүниелер жасап кетті. Ол әрдайым кемелдікке, жаңалыққа, атап айтқанда, кезең тарихын көрсетуге ұмтылды. XV ғасыр мен XVI ғасырдың басындағы ең маңызды қоғамдық-саяси оқиғалар Хорасан мен Мауереннахрдағы тақ үшін күрестің төңірегінде өрбіген кезеңде 12 жасар Бабыр әкесі Омар Шейхтің қайғылы қазасынан кейін Ферғана облысының билеушісі атанды. Бұл жаста Бабырды билеуші болады деп ешкім күтпегенімен, бұл жайт оның ақыл-ойының ерте жетілуіне, адами қасиеттері мен діни сенімінің салыстырмалы түрде ертерек жақсаруына айтарлықтай серпін берді. Алайда Бабырдың таққа аса қиын саяси-әлеуметтік және тарихи жағдайда отырғаны белгілі.

«Көркем-теориялық шығармадағы Бабыр тұлғасын зерттейтін болсақ, оның психологиясы мен көркемдік стилінің даралығы ашылады. Сонымен қатар оның философиялық және саяси жетістіктері мен кемшіліктерін білеміз. Біз Бабыр тұлғасы арқылы өз заманының шебер әскери-тактикалы қолбасшы, стратегиялы саясаткер болғанын және лирикасы мен шығармаларындағы адамгершілік-эстетикалық көзқарастары мен биік адамгершілікке жетелеген бірегейлігіне жоғары баға береміз» (Жураева, 2021: 1975).

3. Талқылануы

Жазушының психологиялық қырын анықтау барысында шығармадағы тұлғалық психологиялық көзқарас, әлеуметтік (қоғамдық) психологиялық көзқарас және әскери психологиялық көзқарас деп үш топқа бөліп қарастырдық.

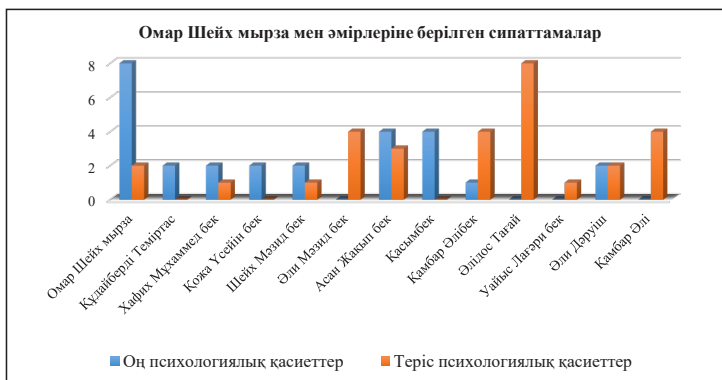
Біріншіден, қалам қайраткері шығармашылық процесс кезінде де, өз жазбасына ақпараттарды жинау барысында да адамды әр қырынан, әсіресе, психологиялық тұрғыдан жете зерттеп оның іс-әрекетіне, мінез-құлқына өзіндік ерекшеліктеріне жіті көзбен үңіледі. Өйткені жазушы еңбегінің жемісі – тарихи-әдеби көркем шығармадағы өмірдің мәні айқын бейнелі формада түсіндірілетін адамдардың типтік мінездері, талап-ниеттері, суреттелініп отырған дәуір адамдарының ішкі жан дүниесі ашып көрсетілетіндей болуын басты назарда ұстаған. Тарихи тұлғалар туралы бастапқы мәліметтер (хижраның 899 жылғы оқиғалары), яғни Бабырдың әкесі Омар Шейх мырза мен оның айналасындағы әмірлердің болмысы және шығарма мәтініндегі адамдардың мінез-құлық ерекшеліктері мен моральдық-психологиялық қасиеттері ақпаратты толықтырып қана қоймай, оның құндылығы мен тартымдылығын арттыратынын көрсетеді.

«Бабырнамада» автор тұлғалардың жағымды қасиеттерімен қатар жағымсыз қасиеттерін де дәл суреттеген. Мысалы, әкесі Омар Шейх мырзаның мінезі туралы: «Өте жомарт еді, мінезі де жомарттығындай болатын еді. Жарқын мінезді, көп сөйлейтін, шешен және тілі тәтті кісі еді. Батыр және ер мінезді кісі еді... Елдерді жаулап алушылық уайымынан көбіне татулық – ұрысуға, достық – дұшпандыққа ауысып тұратын еді» (Жеменей, 2023: 30).

Сонымен қатар Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр берік иманға ие бола отырып, адамдардың мінез-құлқын, ең алдымен олардың иманына, тақуалығына және исламның үкімдерін орындауына қарай оң немесе теріс баға беріп, осы мәселе бойынша өзінің берік көзқарасын білдіреді. Мысалы, әкесі Омар Шейх мырза туралы: «Қанапия мәзһабты, таза сенген кісі еді. Бес уақыт намазын тәрк қылмайтын. Өмірінде қазаларын түгендеген. Көп уақытын құран оқумен өткізетін», – дей келе, тағы бірде «Бұрынғы кездерде көп ішімдік ішетін еді, кейінірек аптада бір не екі рет ішетін болды. Кейінірек есірткіні көбірек қолданатын еді. Есірткіден кәйіп болған кездері миы істемей қалатын еді. Жетімнің жебеушісі еді. Өмір қасіретін көп көрген, ұдайы нард ойнайтын еді, кейде құмар ойнап тұратын еді», – деп суреттейді (Жеменей, 2023: 29-30).

Көріп отырғанымыздай, Бабыр өз еңбегінде адамдарды мінезіне не іс-әрекетіне қарап айыптамайды, салыстырмалы талдау да жасамайды. Әр кейіпкерін жеке тұлға ретінде қалай бар солай суреттеп көрсетеді. Әкесінің психологиялық портретін толықтай ашу үшін оның сыртқы түр-келбетіне де тоқталады: «Қысқа бойлы, тік сақалды, ақ құба жүзді, жалғау кісі еді. Өте тар тон киетін. Сондықтан қарнын ішке тартқан түрде, белдікпен қабаттап байлап тастайтын еді», – дейді (Жеменей, 2023: 29). Байқап қарасақ, әкесінің қандай адам болғанын бүкпесіз оқырманына жеткізіп тұр.

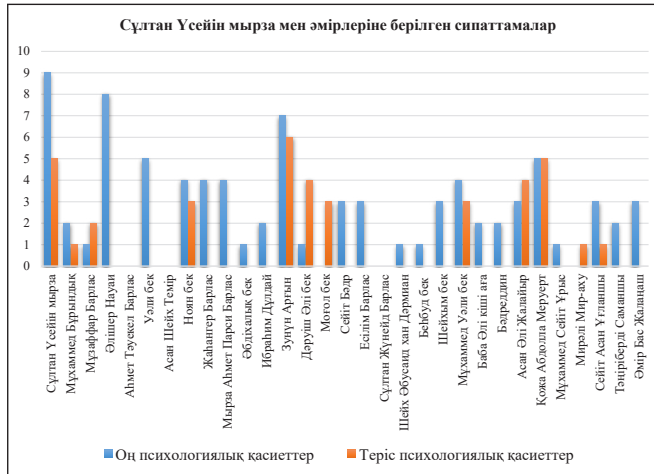
Психология ғылымдарының кандидаты, доцент Аслонов Илхом Низомович «Бабырнама» еңбегіндегі тарихи тұлғаларға тән жағымды және жағымсыз психологиялық қасиеттерге өз зерттеу жұмысында салыстырмалы талдау жасаған (Аслонов, 2022: 370). (1-сурет).

Бірінші диаграммада Бабыр Омар Шейх мырза және оның 12 әмірі туралы тарихи деректермен бірге оларға психологиялық сипаттамалар береді. Егер диаграммада

келтірілген жағымды және жағымсыз психологиялық қасиеттерді салыстыратын болсақ, 7-де жағымды қасиеттері жағымсыз қасиеттерінен басым болған, 5-де жағымсыз қасиеттер басымдылық көрсетсе, 1-де екеуі тең түскен.

Осы тұста Сұлтан Үсейін мырзаға және оның әмірлеріне берілген сипаттамаларды талдау да назар аудартады (2-сурет).

Сұлтан Үсейін мырзаның әмірлері туралы деректерге сүйенсек, есімдері аталған кейбір адамдар туралы егжей-тегжейлі ақпарат береді, кейбіреулерінің бір немесе екі қасиеті туралы айтылады және олардың кейбіреулерінің есімдері ғана тізімделеді. Бұдан шығатыны, Бабырда Сұлтан Үсейін мырзаның айналасындағы билер туралы Омар Шейх мырзаның әмірлеріне қарағанда табиғи түрде аз мәлімет болғаны білінеді. Дегенмен, бұл деректер Сұлтан Үсейін мырзаның және оның айналасындағылардың өмірі мен мінез-құлқы туралы толық әсер қалдыруға жеткілікті. Сұлтан Үсейін мырзаның билерінің қасиеттерін бағалай отырып, олардың жеңістеріне қызғанышпен қарап, билердің арасында мырзаға адал адамдар, білікті қолбасшылар мен жауынгерлер көп екенін айтады. Бабыр әмірлер мен қолбасшыларға баға бергенде ең көп айтылатын тағы бір қасиет – олардың жауынгерлік қасиеттері, жүргізген шайқастары мен шайқаста жеткен жеңістері.

Екінші диаграммада Сұлтан Үсейін мырзаға және оның әмірлеріне жалпы саны 31 адамға берілген сипаттамалар көрсетілген. Мұнда жағымды қасиеттері басымы – 22, жағымсыз қасиеттері басымы – 5, тең нәтиже көрсеткендері – 4 (Аслонов, 2022: 370).

Жоғарыдағы диаграммдан Бабырдың өз шығармасында жеке тұлғаны бағалауда әділ, бейтарап болуға тырысқанын көруге болады. Сондай-ақ жағымсыз қасиеттердің салыстырмалы түрде көп болуы Бабырдың мінезінің айналасындағыларға да, өзіне де өте талапшыл болғандығын көрсетеді.

Бабыр еңбегіндегі тағы бір ерекшелік – автор белгілі бір билеуші не сұлтандар туралы ақпарат бергенде, олардың ең құрметті адамдарынан бастайды. Атап айтқанда, Омар Шейх мырза әмірлерінен – Құдайберді Теміртас, Хафиз Мұхаммед-бек Дұлдай,

ал Сұлтан Үсейін мырзаның әмірлерінің ішіндегі ең ықпалдылары – Мұхаммед Бұрындық, Мұзаффар Барлас және Әлішер Науаи. Енді қазақ әдебиеті және Науаи дастандары жайында зерттеген Өтеген Күмісбаев «Шығыс шайырлары» 3-томында Әлішер Науаи жайында былай дейді: «Әмір Хусрау Дехлеви, Низами парсы тілінде бес дастан жазса, түркі тілдес халықтардың ұлы шайыры Әлішер Науаи өзінің таңғажайып бес дастанын тым қысқа мерзімде жазып шығыпты... Сиясын кептірер кептірместен бес «перзентін» жөргекке орап, ұстазы Әбдірахман Жәмиге жеткізіпті. 1476 жылы парсы тілінде жазған «Ойлар сыйлығы» қағидасы – ұлы ұстазына арналған еді. «Сұлтан Құсайын мырзаның ақындардан көш бастары да, табынары да, пір тұтары да – Мәуләна Әбдірахман Жәми еді...» деп жазады Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр, өзінің атақты «Бабырнама» атты жәдігерінде», – дейді (Күмісбаев, 2015: 140). Байқағанымыздай, Бабыр Сұлтан Үсейін мырзаның бас әмірлерінің бірі Әлішер Науаи болғаны және оның ұстазы Мәуләна Әбдірахман Жәמידі де өзіне үлгі тұтқанын анық байқауға болады. Нақтылау үшін тағы да бір мысал келтірейік: «Сұлтан Үсейін таққа отырғанда он екі имамға сыйынатын шииттік мәзһабқа сәйкес құтпа оқытпақ болды. Бірақ Әлішер Науаи мен кейбіреулері оны бұл шешімінен бас тартқызды. Ол кейін барлық күш-жігерін сүнни мәзһабына сай жұмсады» (Жеменей, 2023: 185). Демек, ол заманда билеушілер өмірінде әмірлер өте маңызды орын алған.

Жалпы Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр «Бабырнамадағы» мына тарихи тұлғаларға жеке-жеке тоқталып, сонымен қатар оларға психологиялық мінездемелер береді. Олар:

1. Омар Шейх
2. Сұлтан Аһмет
3. Сұлтан Маһмұт
4. Байсұңқар
5. Сұлтан Үсейін

Омар Шейхтің портреті классикалық әдебиетіміздің тарихи прозасында тамаша суреттелген әмір мен әке портреті десек қателеспейміз. Жоғарыда келтірген мысалдардан байқағаныңыздай, автор әкесінің ішкі әлемі мен сыртқы келбетін, психологиялық күйін бүкпесіз шынай беруге тырысады. Ал келесі әкесі Омар Шейхтің ең үлкен ағасы Сұлтан Аһметтің кескін келбеті мен психологиялық портретін жасағанда: «Түр-келбеті: Ұзын бойлы, шоқша сақал, қызыл шырайлы, етжеңді, жалқау кісі еді. Екі жағында сақалы жоқ еді. Өте әңгімешіл кісі еді... Мінезі мен қылығы: таза сенімдегі қанапия мәзһабтағы кісі еді. Бес уақыт намазын қаза қылмастан өтеп жүретін еді. Ішімдік ішкен кездерінде де намазын қылатын еді. ...Өте әдепті еді. Адал кісі еді. Уәдесі мен берген сөзіне адал еді» (Жеменей, 2023: 40-41). Автордың нақты әрі қысқа айтылған психологиялық анықтамасы мен сыртқы түр-келбетіне қарап, Сұлтан Аһметтің өз сөзінен ешқашан айнымайтын, шариғаттық жолда да түзу жүруге тырысқан адал, әділетті адам екенін көре аламыз.

Бабыр әкесінің екінші ағасы Сұлтан Маһмұт жайында: «Түр-келбеті: қысқа бойлы, сирек сақалды. Жалқау және зердесіз кісі еді. Мінез-құлқы: мінезі жақсы еді, намазын қаза қылмайтын. Басқаруда, тәртіпте өте мұқият еді. Әр істің ғылыми жүйесін жақсы білетін. ...Сенімі нашар кісі еді. Әзірет қожа Ұбейдолланы кемсітіп

қарайтын. Сужүрек кісі еді. Ұяты да аздау болатын. Бірнеше маскара, ұстамсыз қалжыңдары да бар еді. Мемлекеттік қызмет басында, халық алдында дөрекі, жиіркенішті (жиренішті) әрекеттері бар-тын. Былапыт сөз иесі болды», – дейді (Жеменей, 2023: 48). Автор Сұлтан Маһмұттың толық бейнесін беріп қана қоймай, оның рухани дүниесінен де оқырманын хабардар етеді.

Ал келесі Байсұңқар мырза жайында былай дейді: «Түрі мен келбеті: көзі үлкен, жалпақ беті, орта бойы, түрікмен жүзді, жұмсақ мінезді жігіт еді. Мінез-құлқы, әдет-жүрісі: ол әділетті, адамдық қасиетті, жұмсақ табиғатты, парасатты шаһзада еді. Оның ұстазы шиит Сейіт Маһмұт болған, осы себептен Байсұңқар мырза да жиіркенішті еді. Кейінірек Самарқандқа ондай иман қағидадан бас тартып, пәк сенімді болған деседі. Ол өте шарапқорлыққа берілген еді, шарап ішпеген кезде намаз оқитын еді», – дейді (Жеменей, 2023: 89). Бабыр өз еңбегінде сипаттаған тұлғалардың ішкі және сыртқы портретін еркін бейнелеуде қысқалық, ықшамдық, көркемдік, таза түрік сөздерін тиімді пайдалану сияқты поэтикалық, тарихи, тілдік, интернационалдық құралдарды пайдаланған. Осының бәрі Бабыр прозасына тән жоғары шеберлікті айғақтайды.

Сұлтан Үсейін мырза жөнінде: «Түр-келбеті: қиық көзді, арыстан денелі, кіші бойлы еді. Белінен төменірек жіңішке еді... Мінез-құлқы: буындарының сырқатына байланысты намаз оқи алмайтын, ораза да ұстамайтын. Сөзқұмар, көңілді адам еді. Мінезі біршама жеңілтек болатын, әңгімесі де мінезіндей болатын. ...Батыр және ер мінезді адам болған, өзінің қылышы қолынан түспейтін, әр болған шайқаста қылышын қынынан бірнеше рет суырып алып, қылыштасатын еді», – дейді (Жеменей, 2023: 185). «Бабырнамада» осы аталған тұлғалардың дүниеге келуі мен шыққан тегі, сырт келбеті, мінез-құлқы қасиеті мен әдеттерінен бөлек соғыстары, иелігі, балалары мен әйелдері, отбасы мүшелері, кәнізактары, әкімдері, уәзірлері туралы да мәліметтер беріледі. Бұл автордың кеңінен, жан-жақты тоқталып өткен кейіпкерлері. Ал жалпы аты аталып, сырттай сипаттама беріп өткен қаншама кейіпкерлер бар. Біз оны 1 және 2-суреттерде психологиялық талдау түрінде атап өттік.

«Бабырнамадағы» жеке тұлғаларға берілген психологиялық сипаттамаларды зерделей келе автордың:

а) адам бойындағы жомарттық, тектілік, жоқшылық пен адамгершілік, жауыздық, ашкөздік, екіжүзділік, қулық-сұмдық, сараңдық сияқты моральдық-психологиялық қасиеттерге;

ә) батылдық, ержүректілік, еңбекқорлық, тәртіп немесе үмітсіздік сияқты ерік-жігерге;

б) сыпайылық, шешендік, әзіл сынды қарым-қатынас қасиеттеріне;

в) кішіпейілділік, қарапайымдылық, тапқырлыққа бейімділік, жағымпаздыққа бейімділік, қатандық сияқты қасиеттерге баса назар аударғанын аңғаруға болады.

Автордың жеке адамдарға деген көзқарасы олардың өлімі туралы айтқан кезінде де сезіледі. Ол жеке тұлға ретінде қарайтын және жай адамдарда «өлді», «өлімге ұшырады», «қайтыс болды» сөз тіркестерін қолданса, ал өзі құрметтейтін адамдарға қатысты «Тәңірінің рақметіне қауышты», – дейді. Атап айтқанда, 14 жерде ол өзі құрметтейтін адамдардың (Құдайберді Теміртас, Әлішер Науаи және т.б.) және

оның туыстарының (Құтлық Нигар ханым, Мәһсума Сұлтан бегім және т.б.) өлімі туралы «Тәңірінің рақметіне қауышты», – деп жалпы саны 11 адамға қаратып айтады (Хедаят, 2008: 241).

Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр «Бабырнамада» өзінің ықтимал қарсыласы Шейбани хан туралы көп айтады. Сондай-ақ қажет болған жағдайда оның оң жақтарын да атап өтеді. Бірақ оның қателіктері айшығырақ көрсетіледі. Соның нәтижесінде Шейбани ханның ішкі және сыртқы психологиялық портреті оқырманға жеке-дара емес, кең мағынада жан-жақты қырынан көрінеді. Мысалы, Мұхаммед Шейбани ханның өлімі туралы былай дейді: «Бәлх уәлаятын оған берген еді. Әкесі өлгеннен бір-екі жыл соңыра тәңірі рақметіне қауышты» (Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр энциклопедиясы, 2017: 349). Мұндай ұстанымдар Бабырдың жеке адами қасиеттерін бағалауда да маңызды рөл атқарады.

Екіншіден, жазушының әлеуметтік (қоғамдық) психологиялық көзқарастарын атап өтуге болады. Бабыр өз еңбегінде отбасының, ұжымның, таптың, ұлттың, тағы да басқа адамдардың тұрған жеріне, кәсібіне, қоғамдағы алатын орнына қарай жіктелетін топтарының психологиясын да көркем суреттеген. Жазушы әр өңірдегі жағдаяттарды баяндау барысында қоғамда болып жатқан саяси-әлеуметтік құбылыстардың сырын түсінуге, олардан қорытынды шығарып, қоғамның даму бағытын айқындауға, ірі топтарды және тұтас қоғамды басқаруға, бағыттарды, шараларды айқындай отырып, оны стратегиялы дұрыс жолға салып отыруға тырысқан. Мысалы, «Үндістан мемлекеттері кең, халқы мол, өнімі көп уәлаят болып орныққан. Шығыс пен оңтүстігі, бәлки, батысы да мұхитпен шектеседі. Солтүстігінде бір тау бар. Ол Үндікеш, Кәпірстан және Кешмир тауларымен жалғасып тұр. Солтүстік-батысында Кабул, Ғазна және Қандаһар бар», – деп қоғамдағы алатын орнына қарай жіктесе (Жеменей, 2023: 302), «Самарқанд ғажап көркем қала, бұл қаланың бір ерекшелігі өзге қалада кемде-кем болатын жайт. Онда әр кәсіпке арналған бір базар бар, кәсіп саласы бір-бірімен араласып жатқан жоқ. Бұл дәстүр түрі іспеттес. Жақсы наубайшы және аспаздық шаруалар қалыптасқан. Әлемде жақсы қағаз Самарқандтан шығады», – дей келе (Жеменей, 2023: 70) тұрған жерінің ерекшелігі мен кәсібіне терең мән берген, тағы бірде «Әндіжан уәлаятының көшпенділерінің бірі – Шегірек тайпасы. Олар қалың жұрт. Бес-алты мың шаңырақ ел. Олар Ферғана мен Кашғар арасындағы тауларда тұрады. Олардың жылқылары көп, қойлары қалың сан. Ол тауларда сиыр орнына қодас өсіреді. Қодас молынан бар еді. Таулары берік және шекарада болғандықтан мал өткізу дәстүріне ие емес», – деп даму бағытын айқындап берген (Жеменей, 2023: 54).

Үшінші сала – әскери психология. Бабыр билеуші, әмір, қолбасшы, әскерлердің психологиялық қасиеттерінің ерекшеліктерін (қызығушылық, дағды, қабілет, мінез, темперамент және т.б.), сондай-ақ жауынгерлердің санасы мен эмоциясын терең бағамдай білген. Ол әртүрлі әскери іс-әрекеттердің психологиялық мәселелерін, оның әлеуметтік тарихи жағдайларға сәйкес даму деңгейлерін, жауынгерлердің жеке басының даярлығын, әскери ұжымдардың жауынгерлік қабілетін, саяси қырағылығы мен әзірліктерін саралап отырған. Мысалы, «Хұсрау шаһтың інісі Уәлі өзеннен өткен кісілердің үстіне бармаққа ынталанса да, Сұлтан Мәсуд мырза Уәлидің жауы Бақи

Шағанианнан жүрексініп, өзеннен өткен кісілердің үстіне бармады. Содан Сұлтан Мәсуд мырзаның әскери тобы бытырап, Һисар (Хисар) жаққа қарай бет алды», – деп басшының әлсіздігін сараптаса (Жеменей, 2023: 57), «Гәрдіз жұрты мықтылықтан кенде емес. Гәрдіз жұрты Насыр мырзамен шайқасқанда мырзаны әжептәуір әбігерге салды», – дей келе топтың мықтылығын көрсетеді (Жеменей, 2023: 172). Сонымен қатар Бабыр «Қазақ жігіттерінің» асқан батыл, ержүрек келетінін де бірнеше жерде баян етеді. Мысалы, «Әндіжан мен Ош өңірінде де қазақ жігіттер әиарлықпен тынбай шабуылдап, жылқыларын айдап, кісілерін өлтіріп, қатты әлсіреткен болатын», «Төлен қожа атты барынның ер, бетке ұстары қазақ жігіттерден еді. Әкем Омар Шейх мырза жанашырлық қылып еді, қазір де жанашыр болып жүр. Мен өзім тәрбиелеп, бек қылып едім. Ғажап ер және қазақ жігіт еді. Жанашырлыққа лайықты еді», – деп ерекше құрмет білдірген (Асантегі, 2002: 149).

4. Зерттеу нәтижесі

Бабырға арналған барлық байыпты зерттеулерде оның басқаларға деген көзқарасында шыншыл болғандығы, реалист екендігі баса айтылады. Бұл пікірмен келіспеу мүмкін емес. Расында, Бабыр туыстарының жағымсыз қасиеттерін айтудан ұялмаған және осы жағымсыз қасиеттерін еш бүкпесіз берген, сонымен қатар қарсыластарының да қасиеттерін айтудан қорықпаған. Сонымен қатар ешқашан қарсыласына әділетсіз позицияда болмаған. Біз оны жоғарыда Шейбани ханмен мысал ретінде атап өттік. Әділеттілікті үнемі жанына ту етіп ұстаған. Мұндай ізгі қасиеттеріне объективті баға беретін болсақ, біріншіден, Бабырдың исламдық этика негізінде тәрбиеленген иманды-мұсылман болғандығынан, екіншіден, оның жаратылысына тән кең пейілділік пен шыншылдықтан, әділдіктен туындайды деп ойлаймыз. Сөзімізге дәлел болу үшін Бабырдың өз сөзіне жүгінейік: «Ұшпу сөзді шағым жасайын немесе қайырымдылығымды білдірейін деп мақтан үшін жазбадым, шындықты, болған оқиғаны ешбір қоспасыз қағазға түсіріп отырмын. Естелікті жазуда алға қойған мақсатым, шындықты, болған оқиғаны ешбір қоспасыз қағазға түсіріп отырмын. Естелікті жазуда алға қойған мақсатым – ақиқатты, қандай да болмасын істі сол қалпында баяндап жазу. Сондықтан тумаларымның, бауырларымның жақсы-жаман істерін алыс-жақын адамдардың кемшілігін де, артықшылығын да бүкпесіз айтып отырмын. Жарандар, жамағаттар, меймандар кешірім етер деймін» (Қожабекұлы, 1993: 5).

Жалпы адам жаны өте нәзік және терең сезім иірімдеріне толы келетінін білеміз. Ал оқырманына кейіпкерді кеңінен таныту мен сол сезімдерді бере білу үшін авторлық шеберлік керек. Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр ең құнды еңбегінде өзі тоқталған атаулы тұлғаларды психологиялық тұрғыдан нақты талдап өткен. Кемеңгер жазушы Мұхтар Әуезов айтқандай, «...психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жол», – деді (Әуезов, 1991: 10). Ендеше Бабырдың әлемге әйгілі мемуарлық шығармасында психологиялық портрет пен психологиялық деталь көптеп кездеседі және оны жоғарыда мысалдар арқылы дәлелдеп өттік. Яғни автор кейіпкердің тек сыртқы келбетіне ғана тоқталмай, адамдардың мінез-құлқын сипаттап, оны кеңінен ашу үшін олардың иманына, тақуалығына және исламның үкімдерін орындауына қарай оң немесе теріс баға беріп, осы мәселе бойынша өзінің

берік көзқарасын білдіреді. Бабыр өз еңбегінде адамдарды мінезіне не іс-әрекетіне қарап айыптамайды, салыстырмалы талдау да жасамайды. Әр кейіпкерін жеке тұлға ретінде қалай бар солай суреттеп көрсетеді. Мысалы, әкесінің психологиялық портретін толықтай ашу үшін оның сыртқы түр-келбетімен қоса, батырлық, әділдік, адамгершілік, имандылық тұрғысынан да бүкпесіз шындықтарды жазады. Автор кеңінен тоқталып, жан-жақты талдау жасап өткен негізгі бес кейіпкер бойынша мақаламызда талдау жүргіздік. Аталған мақсат-міндетімізге жету барысында билеушілер әмірлеріне де психологиялық талдау бойынша диаграмма құрдық.

5. Қорытынды

«Әр кейіпкер немесе әрбір мағыналы сюжет психологиямен астарласып жатады. Себебі табиғаттың төл туындысы – адамның көңіл-күйі, ой-толғаныстары, болмыс-бітімі төңірегінде нақты материалдық құбылыстар құпиясын түсінуге ұмтылу, оларға қарсы іс-әрекет іздестіру немесе бүкіл тіршілік схемасын объективті стихияларға бейімдеу деңгейіне байланысты» (Жетібай, 2022: 147).

Мақалада автордың шығармадағы психологиялық көзқарастары негізгі үш топқа бөліп қарастырылды: тұлғалық психологиялық көзқарас, әлеуметтік (қоғамдық) психологиялық көзқарас және әскери психологиялық көзқарас. Бабыр белгілі бір тұлға туралы айтқанда оның келбетін, киім киісін, талғамын, әдет-ғұрпын шынайы түрде нақтылай суреттейді, біз оны өмірде көріп, бірге өмір сүргендей боламыз. Бұған мақаладағы басты бес тарихи тұлға мен әмірлерге жасалған психологиялық талдау дәлел. Бабырдың өз көзімен көрген елдердің жер бедерін, климатын, тұрмыс-тіршілігін, өнеркәсібі мен шаруашылығын, өнер ескерткіштерін дәл әрі толық суреттегені соншалық, бұл жерлерді аралаған туристердің өзі де мүлтіксіз елестете алмайды. Сол себепті шығармадағы автордың әлеуметтік (қоғамдық) психологиялық көзқарасы кеңінен ашылған деуге болады. Қаламгер әскери тұлғалардың сыртқы келбетін, психологиясын, жүріс-тұрысын, ым-ишарасын, табиғи болмысы мен тұлғалық потенциалын айта кетіп, сонымен қатар әскери қоғамдық топтарға да ерекше тоқталып, баға беріп кетеді. Жоғарыдағы «талқылану» бөлімінде әскери психология жөнінде кеңінен тоқталып, шығармадан үзінділер келтірдік. Бір сөзбен айтқанда, мұның бәрі Бабырдың көркемдік талғамы биік қаламгер, ақын, асқан дарын иесі, өмір құбылыстарын, сонымен қатар адам психологиясын терең бақылайтын адам жанын зерттеуші екенін көрсетеді.

Бабыр еңбегіндегі тағы бір ерекшелік – белгілі бір билеуші не сұлтандар туралы ақпарат бергенде, қосымша олардың ең құрметті адамдарынан да хабар беріп кетеді. Ал билеуші әмірлері туралы деректер бергенде, есімдері аталған кейбір адамдар туралы егжей-тегжейлі ақпарат береді, ал кейбіреулерінің бір немесе екі қасиеті туралы айтылады немесе олардың кейбіреулерінің есімдері ғана тізімделеді.

Қорыта келгенде, Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың төл туындысы «Бабыр-наманың» зерттелуі мен ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдануы қай ғасырда болмасын өзектілігін жоғалтпайды. «Бабырнаманың» жоғарыда келтірілген шағын үзінділеріне сүйене отырып, шығарма мәтініне психологиялық талдау жасау, ондағы психологиялық ақпараттың маңыздылығын ғана емес, сонымен қатар Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр тұлғасының жаңа қырларын ашуға мүмкіндік береді.

Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» туындысын жан-жақты зерттеудің өзектілігі Батыс пен Шығыс халықтарының, атап айтқанда, еуропалық және түркі әдеби дәстүрлері арасындағы мәдени қалыптасқан байланыстарды түсіну қажеттілігімен байланысты. Әлемдік әдеби процестерді түсіну үшін әдебиеттің әртүрлі аймақтарда қалай дамығанын, оның халықтардың мәдени өміріне қалай әсер еткенін, әртүрлі қоғамдарда қандай тақырыптар мен идеяларға басымдық берілгенін, әңгімелердің қалай алынғанын, түрленгенін және жаңа жанрлардың қалай қалыптасқанын білу қажет. Сол себепті «Бабырнаманың» көркемдік формасын, жанрлық ерекшеліктерін зерттеу үлкен мәселе. Өз заманының озық мәдениетін өнерге қосқан ұлы перзенттердің туындыларына, қалдырған мұраларына оң баға беру мен ғылыми тұрғыдан зерттеу болашақ ұрпақ еншісінде.

Әдебиеттер:

1. Abdykadyrova S., Kalygulova S., Belekova K., Sagyndykova R. (2021) Reflection of Intercultural Concepts in the Work «Baburnama». *Open Journal of Modern Linguistics*, January 11(02), 140–148; DOI:10.4236/ojml.2021.112012
2. Aslonov Ilhom Nizomovich. (2022) The Problem of Artistic – Psychological Image in Boburnoma. *Eurasian Scientific Herald*. Volume 7. April. – 368-372 pp.
3. Асантегі Сайтбек. Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама ұжымдық жұмыс. Жауапты редактор. Уахап Рахмантегі. – «Шарқ» баспасы, 2002. – 336 б.
4. Әуезов М. Анкетаға жауап. – Алматы, «Жұлдыз», №10. 1991. – 12 б.
5. Жеменей И. Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама: Аударма. Ауд. Ислам Жеменей. Алматы: «Дарын» баспасы, 2023. – 458 б + 8 бет жапсырма.
6. Жетібай Р.К. Ж.Нәжімеденов прозасындағы психологизм көрінісі. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – Астана, №4/2022. – 147-152 бб DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.15>
7. Jurayeva Dilafuz Jamurodovna (2021) «Moral and Aesthetic Views of Zahiriddin Muhammad Babur». Published in *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (ijtsrd)*, ISSN: 2456-6470, Volume-5 | Issue-5, August. pp.1974-1976 URL: www.ijtsrd.com/papers/ijtsrd46266.pdf
8. Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр энциклопедиясы. – Ташкент, 2017. – 687 б.
9. Күмісбаев Ө. Шығыс шайырлары. Бес томдық. 3-том. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2015. – 452 б.
10. Қожабекұлы Б. Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама. – Алматы: «Атабек» баспасы, 1993. – 448 б.
11. Hegyi P. Tradition and innovation in literature from antiquity to the present. – Budapest: Eotvos Lorand University, 2020. – 218 p.
12. Недаят Недаятолла. Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама. Баспаға дайындаған: Ауғанстан, Мазар Шәріп, – «Ұлықбек мәдени қоры» баспасы, 2008. – 550 б.
13. Shamsiev P. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma / for middle school children / preparing for publication: editor A. Oktam. – Toshkent: Asterisk. 1989. – 368 p.

References:

1. Abdykadyrova, S., Kalygulova, S., Belekova, K., Sagyndykova, R. (2021) Reflection of Intercultural Concepts in the Work «Baburnama». *Open Journal of Modern Linguistics*, January, 11(02), pp. 140–148 DOI:10.4236/ojml.2021.112012 (in Eng).
2. Aslonov Ilhom Nizomovich. (2022) The Problem of Artistic – Psychological Image in Boburnoma / Eurasian Scientific Herald. Volume 7. April, – 368-372 pp. (in Eng).
3. Asantegi Saitbek. (2002) Zahiruddin Muhammed Babur, Baburnama collective work. Baspаға дайындаған: Zhaǵapty redaktor. Uahap Rahmantegi. – «Sharq» baspasy. – 336 p. (in Kaz).

4. Auezov M. (1991) Answer to the questionnaire. – Almaty: Zhuldyz, №10. – 12 p. (in Kaz).
5. Hegyi P. (2020) Tradition and innovation in literature from antiquity to the present. Budapest: Eotvos Lorand University. – 218 p. (in Eng).
6. Hedayat Hedayatolla (2008) Zahiruddin Muhammed Babur, Baburnama [Zahireddin Muhammed Babur. Baburnama] Auganstan, Mazar Sharip, «Ulyqbek madeni qory» baspasy. – 550 p (in Afghani).
7. Jetibay R.K. (2022) The manifestation of psychologism in the prose of Zh.Nazhimedenov // Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute No. 4. Almaty. pp. 147-152. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.15> (in Kaz).
8. Jurayeva Dilafruz Jamurodovna (2021) «Moral and Aesthetic Views of Zahiriddin Muhammad Babur» Published in International Journal of Trend in Scientific Research and Development (ijtsrd), ISSN: 2456-6470, Volume-5. | Issue-5, August, pp.1974-1976, URL: www.ijtsrd.com/papers/ijtsrd46266.pdf (in Eng).
9. Kumisbaev O. (2015) Eastern resins. Five volumes. Volume 3 // Almaty RPBK «Daur». – 452 p (in Kaz).
10. Kozhabekuky B. (1993) Babur Zahir ad-din Muhammad. Baburnama. [Babur Zahir ad-din Muhammad. Baburnama] Almaty: Atatek. – 448 p. (in Kaz).
11. Shamsiev P. (1989) Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma / for middle school children / preparing for publication: editor A. Oktam. Toshkent: Asterisk. – 368 p. (in Uzbek).
12. Zhemenei Islam (2023) Zahiruddin Muhammed Babur. Translation. Almaty: Daryn baspasy, – 458 p+8 page labels. (in Kaz).
13. Zahiriddin Muhammed Babur ensiklopediasy (2017) [Encyclopedia of Zahiriddin Muhammad Babur] Tashkent. – 687 p. (in Uzbek).